

अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय राजनीति तथा वातावरणीय सन्धि/सम्झौताहरू

शरद घिमिरे

वितेका २० वर्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा राष्ट्र-राष्ट्रहरूबीच हुने वातावरणीय सम्झौताको बाढी नै आएको छ। वर्तमानको आर्थिक विकास, आर्थिक विश्वव्यापीकरण, औद्योगिक उत्पादन प्रकृत्यामा तीव्रता र बढ्दो उपभोगवादले विश्व पर्यावरणमा देखा परेको खतरासँग सामना गर्न नै यी सन्धि, सम्झौताहरू तयार गरिएका हुन्। यसलाई 'पर्यावरणीय विश्वव्यापीकरण' पनि भन्ने गरिएको छ।

वातावरणको विनाश स्थानीयस्तरमा भए पनि त्यसका असरहरू विश्वव्यापी रूपमा देखिन थालेका छन्। यसले पर्यावरणीय विश्वव्यापीकरणको महत्वलाई बढाएको छ। वन्यजन्तुको सङ्कट र अवैध व्यापार, प्राकृतिक वासस्थानको विनाश, सामुद्रिक जीवजन्तुको संरक्षण, आदि वातावरणीय मुद्दा कुनै राष्ट्रको सीमाभित्र मात्र सीमित छैनन्। अरू केही वातावरणीय मुद्दाहरू जो पहिले स्थानीय/क्षेत्रीय दृष्टिकोणबाट मात्र हेरिन्थ्यो, अहिले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा चर्चित बन्न पुगेका छन्, जस्तै वन विनाश तथा मरुभूमिकरण, पानीको अभाव, औद्योगिक प्रदूषण, आदि। यीबाहेक ओजोन तहको विनाश, विश्वव्यापी तापमानमा वृद्धि, हावापानी परिवर्तन तथा जैविक विविधताको नाश, आदि केही नयाँ वातावरणीय मुद्दाहरू पनि जन्मिएका छन्। यी पछिल्ला समस्याहरूको दुष्प्रभाव कुनै स्थानविशेषमा मात्र पर्ने नभई त्यसको प्रभाव विश्वव्यापी या क्षेत्रव्यापी पनि हुन्छ। तसर्थ वातावरणीय मुद्दाहरू पृथ्वीका बासिन्दाका साझा मुद्दा बनेका छन्। यस्ता समस्याहरूको समाधान कुनै राष्ट्रको एक्लो प्रयासले मात्र सम्भव हुन नसक्ने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको लागि विभिन्न सम्मेलन, सन्धि, सम्झौताका प्रयासहरूमा अत्यधिक वृद्धि भएको हो।

पहिले सम्पूर्ण वातावरणीय मुद्दाहरूलाई स्थानीय स्तरका समस्याको रूपमा हेरिन्थ्यो। सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ एउटा विश्वव्यापी संस्थाको रूपमा स्थापना हुँदा यसको प्रमुख उद्देश्य शान्ति, मानव अधिकार र आर्थिक-सामाजिक विकास मात्र थिए। त्यतिबेलासम्म वातावरणलाई मानवीय सरोकारको साझा मुद्दाको रूपमा चिनिएको थिएन। तर सन् १९७२ मा स्वीडेनको स्टकहोममा भएको

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको वातावरण तथा मानव विकास सम्मेलनपछि वातावरण संयुक्त राष्ट्र सङ्घको चौथो प्रमुख कार्यक्षेत्र बन्नपुगयो । स्टकहोम सम्मेलनपछि अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा वातावरणसँग सम्बन्धित थुप्रै सन्धि, सम्झौता, घोषणा तथा चार्टर सम्पन्न भए ।

वातावरणको क्षेत्रमा विश्वव्यापी सहकार्यको शुरुआत स्टकहोम सम्मेलनबाट भए पनि सन् १९९२ को जुनमा ब्राजिलको रियो द जेनेरियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनले वातावरणीय संरक्षणका लागि ठोस कार्यनीति तय गर्न केही हदसम्म सफल भएको थियो । यो पछिल्लो सम्मेलनले वातावरण संरक्षणका दुईवटा महत्वपूर्ण विषयलाई समेटेको थियो— जैविक विविधताको संरक्षण र हावापानी परिवर्तन । सन् २००२ मा जोहानसवर्गमा भएको दिगो विकाससम्बन्धी विश्व सम्मेलन वातावरणीय संरक्षणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्यको पछिल्लो महत्वपूर्ण घटना हो । यी सम्मेलनहरूले अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको पर्यावरणीय राजनीतिको विकास गरे, जसमा समस्याको पहिचान तथा समाधानका प्रयासको लागि विकसित तथा विकासशील राष्ट्रबीच चलेका विवाद तथा बहसहरू चर्चित छन् । हावापानी परिवर्तनसम्बन्धी क्योटो प्रोटोकल विकसित तथा विकासोन्मुख राष्ट्रबीच अत्यधिक चर्चित र विवादित सम्झौता हो जसको कार्यान्वयन हालसम्म पनि हुन सकेको छैन (हेर्नुहोस् बक्स) । जैविक विविधता महासन्धि पनि संयुक्त राज्य अमेरिकालगायतका मुख्य विकसित तथा शक्तिशाली राष्ट्रहरूले हालसम्म पनि अनुमोदन गरेका छैनन् ।

केही व्यापारसम्बन्धी सम्झौताले निम्त्याउन सक्ने वातावरणीय खतराबारे पनि राम्रै चर्चा परिचर्चाहरू भएका छन्, खासगरी आर्थिक रूपले गरिब तर जैविक विविधताले सम्पन्न मुलुकका सम्बन्धमा । यस सन्दर्भमा विश्व व्यापार सङ्गठनको बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकारको वर्तमान स्वरूप तथा आनुवंशिक रूपमा रूपान्तरित खाद्यान्न तथा बीउबिजनको व्यापारको प्रयास आदि केही चर्चित विषयहरू हुन् । हुनत व्यापार वा आर्थिक सन्धि/सम्झौतामा व्यापार प्रबर्द्धन वा आर्थिक विकासले महत्व पाउनु स्वाभाविक हो । तर अहिले वातावरणीय सम्झौतामा पनि धनी तथा गरिब दुवै राष्ट्रहरू आफ्नो आर्थिक विकास जोगाउनेतर्फ नै तल्लीन हुन्छन् । यसप्रकार विकसित र विकासोन्मुख देशको स्वार्थबाहेक विकास कि वातावरणको संरक्षण, वातावरणीय मुद्दाहरूको प्राथमिकीकरण, आर्थिक स्रोतको परिचालन र प्रविधि हस्तान्तरण, वातावरणीय समस्या समाधान गर्ने समय र तरिका, फाइदा र बोझको बाँडफाँड आदि अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय राजनीतिमा विवाद र बहसका अन्य विषयहरू हुन् ।

विश्वस्तरका वातावरणीय सम्झौता निर्धारण गर्ने कारक (प्यारामिटर)हरू विज्ञानकै देन हुन् । ओजोन तह घट्दैछ, पृथ्वी तात्दैछ, प्रजातिहरू लोप हुँदैछन्, वातावरणमा विभिन्न हानिकारक रसायनहरू थुप्रिँदैछन्, आदि वैज्ञानिक खोज नै वातावरणीय सन्धि/सम्झौताका आधार बनेका हुन्छन् र ती उत्पन्न समस्या समाधानका आधार पनि बन्नुपर्ने हो । तर समाधानका लागि गरिने अन्तर्राष्ट्रिय

वातावरणीय सम्झौता वा सम्मेलनमा भने ठूला-साना, धनी-गरिब, उत्तरी-दक्षिणी राष्ट्रहरूको ध्याउन्न अर्कै हुन्छ— सो सम्झौताबाट आफ्नो देशको अर्थतन्त्रलाई कमभन्दा कम हानि होस् अथवा बढी फाइदा पुगोस् । यसले जनताको स्वच्छ वातावरण र जीविकोपार्जन सुरक्षाको अधिकारलाई मात्र नभई प्रजातन्त्र, न्याय र समानताका तीनवटा मान्यताबाट निर्देशित हुनुपर्ने विश्वको वातावरणीय शासन प्रणालीलाई पनि हानि पुऱ्याइरहेको छ (अग्रवाल र अरूहरू सन् १९९९) ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/सम्झौता, आर्थिक सहयोग, दान वा प्रविधि हस्तान्तरणभन्दा पनि पृथ्वीका साझा स्रोतमाथिको अधिकार समन्यायिक बाँडफाँडमा आधारित हुनु जरुरी छ । गरिब देशका सरकारहरू धनी देशहरूले गर्ने आर्थिक सहयोगको अगाडि भुक्न पुग्छन् भने विकसित देशका सरकारहरू पनि ठूला नाफामुखी संस्था वा व्यापारिक निकाय (कर्पोरेट समाज)को हितअनुकूल प्रस्तुत हुन्छन् । यसले गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरणीय राजनीतिमा स्वच्छ वातावरण तथा दिगो जीविकाका सवालहरू नारामै सीमित हुन पुग्छन् । उदाहरणका लागि क्योटो प्रोटोकललाई लिन सकिन्छ, जसले विश्वको तापक्रम बढाउने (हावापानी परिवर्तन गर्ने) प्रदूषक हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन घटाउने लक्ष्य लिएको थियो । यो प्रोटोकलको कार्यान्वयनले संसारको शक्तिशाली आर्थिक गतिविधिको केन्द्र तेल, कोइला जस्ता उर्जास्रोत र सवारी साधनको व्यापारको जग नै हल्लाउन सक्थ्यो । त्यही भएर यो प्रोटोकलको कार्यान्वयन अबै सहज छैन ।

अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि/सम्झौताको आधारमा विभिन्न देशका सरकारहरू विश्वव्यापी वातावरणीय समस्याको समाधान गर्न उल्लेख्य सफलता प्राप्त भएका छैनन् अर्थात् समाधानको सन्दर्भमा विगत २० वर्षमा सम्पन्न सन्धि/सम्झौताहरू निराश पार्ने खालका छन् । यसको मतलब सहमतिमा पुगिएका विषयहरू, जस्तै: जलवायु परिवर्तन, मरुभूमिकरण, जैविक विविधता संरक्षण, आदि कामै नलाग्ने हुनु भनिएको चाहिँ होइन । यी सन्धि/सम्झौताहरू त मुख्य रूपले कार्यहरूको संरचना मात्र हुन्, जसले अपेक्षित परिवर्तन ल्याउन सक्तैनन् । अस्पष्ट सहमति, कार्यान्वयनको अभाव र न्यूनतम लगानी आदि यी सन्धि/सम्झौता कार्यान्वयन नहुनुका प्रमुख कारणहरू हुन् ।

नेपाल सहभागी भएको वातावरण तथा प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा सम्झौताहरू^१

दक्षिण पूर्व एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रको लागि बिरुवा संरक्षणसम्बन्धी सम्झौता (Plant Protection Agreement for South East Asia and the Pacific Region) इटलीको रोममा २७ फेब्रुअरी १९५६ मा सम्पन्न भएको यो सम्झौतामा नेपाल पनि सहभागी छ । १२ अगस्त १९५६ देखि कार्यान्वयनमा आएको यो

^१ स्रोत: यूनेप (२००१), स्टेट अफ एनभारन्मेन्ट नेपाल २००१

सम्झौताको मुख्य उद्देश्य विरुवामा लाग्ने विनाशकारी रोग तथा कीराहरूको फैलावटलाई रोक्नु हो। यसका लागि विरुवा तथा उत्पादनको आयात/निर्यात तथा व्यापारलाई रोग/कीरा मुक्त गर्न नियमसङ्गत पारिने प्रावधान यो सम्झौतामा छ। नेपालमा यसको कार्यान्वयनको जिम्मेवारी कृषि मन्त्रालयसँग छ।

जङ्गली जीवजन्तु तथा वनस्पतिका सङ्कटापन्न प्रजातिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora - CITES) अमेरिकाको वासिङ्टनमा ३ मार्च १९७३ मा सम्पन्न यो महासन्धि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा १ जुलाई १९७५ देखि लागू भएको हो। नेपालले साइटिस महासन्धिमा लागू भएकै वर्ष हस्ताक्षर गर्‍यो। यो महासन्धिको मुख्य उद्देश्य सङ्कटमा पुगेका (सन्धिको अनुसूचीमा उल्लेख भएअनुसार) जीवजन्तु तथा वनस्पतिको संरक्षण र तिनीहरूको उत्पादनको व्यापारलाई नियमित गर्नु हो। सङ्कटमा पुगेका जीवजन्तु/वनस्पतिलाई कानूनी संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने र जीवजन्तु उत्पादनको व्यापारलाई नियमसङ्गत गर्नुपर्ने प्रावधान यो महासन्धिमा छ।

जलपंक्षीको बासस्थानका लागि अन्तर्राष्ट्रिय महत्वका सिमसारसम्बन्धी महासन्धि वा रामसार महासन्धि (Convention on Wetlands of International Importance Especially Waterfowl Habitat) यो महासन्धि इरानको रामसारमा २ फेब्रुअरी १९७१ मा सम्पन्न भएको हो। नेपालले १७ डिसेम्बर १९८७ मा यसको पक्षमा हस्ताक्षर गरेको थियो। यसको मुख्य उद्देश्य सिमसार क्षेत्रको संरक्षण गर्नु नै हो। यसबाट बसाइ सार्ने जलपंक्षी तथा उनीहरूको बासस्थान संरक्षण हुनेछ। यसका लागि सिमसार क्षेत्रको अध्ययन गरी महत्वपूर्ण सिमसार क्षेत्रहरू तोक्ने र त्यसको संरक्षण, व्यवस्थापन र दिगो उपयोगलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने प्रावधान छ। महासन्धिको प्रावधानअनुरूप नै कोशी टप्पुलाई सिमसार क्षेत्रको रूपमा घोषणा गरिएको हो।

उष्ण प्रदेशीय काठ व्यापारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्झौता (International Tropical Timber Agreement) यो सम्झौता स्वीट्जरल्याण्डको जेनेभामा १८ नोभेम्बर १९८३ मा सम्पन्न भएको हो। नेपालले ३ जुलाई १९९० मा यसको अनुमोदन गर्‍यो। यसको मुख्य उद्देश्य उष्ण क्षेत्रका काठजन्य उत्पादनको व्यापार वृद्धि गर्नु र उत्पादन तथा उपभोग गर्ने राष्ट्रबीच सहयोग बढाई वन तथा आनुवंशिक स्रोतहरूको संरक्षण तथा दिगो उपयोग गर्नु हो। उपभोक्ता राष्ट्रको रूपमा रहेको नेपालको वन विभाग यो सम्झौताको केन्द्रविन्दु हो।

एशिया तथा प्रशान्त क्षेत्रका अक्वाकल्चर केन्द्रको सञ्जालसम्बन्धी सम्झौता (Agreement on the Network of Aquaculture Centres in Asia and Pacific) थाइल्याण्डको ब्याङ्ककमा ८ जनवरी १९८८ मा तयार भएको यो सम्झौतामा नेपालले ४ जनवरी १९९० मा हस्ताक्षर गरेको हो। यसको मुख्य उद्देश्य अक्वाकल्चर (जल खेती)को विकास गरेर ग्रामीण आय बढाउनु रहेको छ। यो सम्झौतामा सम्झौताको पक्षपाती राष्ट्रहरूका अक्वाकल्चर केन्द्रको सञ्जाल निर्माण गर्ने र त्यस सञ्जालअन्तर्गत अक्वाकल्चरको अध्ययन, अनुसन्धान, प्रविधि हस्तान्तरण, प्रशिक्षण, स्तर वृद्धि आदि कार्यक्रम विस्तार गरी अक्वाकल्चरको विकास गर्ने प्रावधान छन्।

जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि (Convention on Biological Diversity) ब्राजिलको रियो दे जनेरियोमा सन् १९९२ जुन ५ मा शुरु भएको पृथ्वी शिखर सम्मेलनमा हस्ताक्षर गर्न खुला गरिएको यो महासन्धिमा नेपालले १२ जुन (१५ जुन) १९९२ मा हस्ताक्षर गरेको थियो। यसको मुख्य उद्देश्य जैविक विविधताको संरक्षण र दिगो उपयोग हो। कार्यान्वयनको क्रममा पक्षपाति राष्ट्रहरूले जैविक विविधता संरक्षणको राष्ट्रिय नीति, कार्यनीति तथा कार्ययोजनाको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन, यथास्थानीय र परस्थानीय संरक्षण, जैविक प्रविधिको प्रयोग, आनुवंशिक स्रोतको अनुसन्धान प्रवर्द्धन तथा सूचना आदानप्रदानका कार्यहरू सम्पन्न गर्नुपर्ने प्रावधान छन्।

मरुभूमिकरणविरुद्ध सङ्घर्षको लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय महासन्धि (UN Convention to Combat Desertification) फ्रान्सको पेरिसमा १७ जुन १९९४ मा तयार भएको यो महासन्धिमा नेपालले १२ अक्टुबर १९९५ मा हस्ताक्षर गरेको हो। यसको मुख्य उद्देश्य खडेरी तथा मरुभूमिकरणविरुद्ध सङ्घर्ष गर्नु र त्यसका प्रभावहरू कम गर्नु हो। यसको लागि भौतिक, जैविक, सामाजिक र आर्थिक पक्षलाई ध्यान दिई मरुभूमिकरणको प्रभाव कम गर्न र गरिबी निवारणको लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार पार्नुपर्ने र लागू गर्नुपर्ने प्रावधान यो महासन्धिमा छ।

फोहर तथा अन्य पदार्थको विस्थापनबाट हुने सामुद्रिक प्रदूषणको रोकथाम-सम्बन्धी महासन्धि (Convention on the Prevention of Marine Pollution by Dumping of Wastes and Other Matters) तत्कालीन सोभियत सङ्घको मस्कोमा २९ डिसेम्बर १९७२ मा तयार भएको यो महासन्धिमा नेपालले १ जनवरी १९७३ मा हस्ताक्षर गरेको थियो। फोहरबाट समुद्रमा हुने प्रदूषण रोक्ने मुख्य उद्देश्य यो महासन्धिको हो। समुद्रमा फोहर पदार्थ थुप्याउने कार्य रोक्नुपर्ने प्रावधान राखिएको यो महासन्धिको नेपालमा कार्यान्वयनको स्थिति के कस्तो छ प्रष्ट छैन।

घातक फोहरको सीमा वारपार नियन्त्रणसम्बन्धी बासेल महासन्धि (Basel Convention on the Control of Transboundary Movements of Hazardous Wastes) स्वीट्जरल्याण्डको बासेलमा २२ मार्च १९८९ मा सम्पन्न भएको यो महासन्धिमा नेपालले १५ अगस्त १९९६ मा हस्ताक्षर गरेको हो । घातक फोहरको सीमा वारपार गर्ने कार्यको अनुगमन र नियन्त्रण गर्ने यो महासन्धिको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यसको लागि कुन-कुन फोहर 'घातक फोहर' हुनसक्छन् परिभाषित गरेर त्यस्ता फोहरको सीमा वारपार गर्ने प्रकृत्यालाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने प्रावधान यो महासन्धिमा छ ।

ओजोन तह संरक्षणसम्बन्धी भियना महासन्धि (Vienna Convention for the Protection of the Ozone Layer) अष्ट्रियाको भियनामा २२ मार्च १९८५ मा तयार भएको यो महासन्धिमा नेपालले ६ अप्रिल १९९४ मा हस्ताक्षर गरेको थियो । ओजोन तह अर्थात् सूर्यको परावैजनी किरणबाट पृथ्वीलाई बचाउने सुरक्षा कवचलाई जोगाउनु यसको प्रमुख उद्देश्य हो । यसको लागि क्लोरोफ्लोरो कार्बनलगायतका ओजोन तह विनाश गर्ने पदार्थहरूको उत्सर्जन घटाउनुपर्ने प्रावधान छ ।

ओजोन तह विनाश गर्ने पदार्थसम्बन्धी मन्ट्रियल प्रोटोकल (Montreal Protocol on Substance that Deplete the Ozone Layer) क्यानडाको मन्ट्रियलमा १६ डिसेम्बर १९८७ मा तयार भएको यो प्रोटोकलमा नेपालले ६ जुलाई १९९४ मा हस्ताक्षर गरेको हो । ओजोन तह विनाश गर्ने पदार्थको उत्सर्जनलाई नियन्त्रण गरेर ओजोन तहको संरक्षण गर्ने यो प्रोटोकलको मुख्य उद्देश्य हो । यस्ता पदार्थ निकाल्ने वस्तुको वार्षिक खपत र उत्पादनलाई नियन्त्रण गर्नुपर्ने प्रावधान छ । प्रोटोकल तयार भएको तीन वर्षभित्रै २९ जुन १९९० मा बेलायतको लण्डनमा यसको संशोधन भएको थियो । संशोधनले ओजोनको विनाश गर्ने पदार्थको उत्सर्जन नियन्त्रण प्रकृत्यालाई अरू बलियो बनाउने र त्यसको लागि आर्थिक संयन्त्रको निर्माण गर्ने उद्देश्य राखेको थियो ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय हावापानी परिवर्तनसम्बन्धी संरचना महासन्धि (United Nations Framework Convention on Climate Change) ब्राजिलको रियोमा ५ जुन १९९२ मा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा प्रस्ताव गरिएको यो महासन्धिमा नेपालले १२ जुन १९९२ मा हस्ताक्षर गरेको थियो । यसको मुख्य उद्देश्य निश्चित समयावधिभित्र विश्वव्यापी तापमानमा वृद्धि र हावापानीमा परिवर्तन ल्याउन सक्ने हरितगृह ग्यासको वायुमण्डलमा उत्सर्जनलाई नियन्त्रण र स्थिर गर्नु हो । यसको लागि जीवावशेष इन्धनको खपतमा कमी ल्याउनु पर्ने र हरितगृह ग्यासको उत्सर्जन रोक्न विशेष सावधानी अपनाउनुपर्ने प्रावधानहरू राखिएका छन् ।

हावापानी परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धि, क्योटो प्रोटोकल तथा कार्बनको व्यापार

हावापानी वा जलवायु परिवर्तन भनेको पृथ्वीको विभिन्न क्षेत्रमा हुने मौसम वा तापक्रममा आउने परिवर्तन हो । विगत शताब्दीमा आएको जलवायु परिवर्तनलाई इन्धनहरूको अधिक उपयोग/जलन जस्ता विकसित राष्ट्रहरूमा बढी हुने मानवीय क्रियाकलापसँग जोड्न सकिने कुरा यकिन गरेको छ । भू-उपयोगमा आएको परिवर्तन तथा बढ्दो वन विनाशले वातावरणमा जम्मा भएको कार्बन कार्बन डाइअक्साइडको रूपमा सोसिन नपाउँदा पनि यो समस्या बढेको छ । जलवायुमा आएको परिवर्तनले पृथ्वीको तापक्रम प्रति दशक ०.२ देखि ०.३ डिग्री सेल्सियसका दरले बढ्दै गरेको र यसले समुद्रको सतह बढ्नेदेखि, पारिस्थितिक प्रणाली (Ecosystem), मानव बस्ती, तथा कृषिसम्ममा असर पारिहेको छ । यसैलाई लिएर सन् १९९२ मा रियोमा भएको पृथ्वी सम्मेलनमा १६२ देशहरूबाट पारित भएको संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय हावापानी परिवर्तनसम्बन्धी संरचना सम्मेलन (United Nations Framework Convention on Climate Change - UNFCCC) को प्रमुख उद्देश्य कार्बन डाइअक्साइड लगायत अन्य हरितगृह ग्यासहरूको उत्सर्जनमा कमी ल्याउनु थियो । औद्योगिक राष्ट्रहरूको भूमिका यहाँनै महत्वपूर्ण रहेको छ । विकासशील देशमा यस्ता ग्यासहरू जीवावशेष इन्धन (fossil fuel) दहनबाट निस्कने हुँदा त्यस क्षेत्रको दिगोपनको लागि विकसित देशहरूले प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोग प्रदान गर्नुपर्दछ । सम्मेलनले सन् २००० सम्ममा हरितगृह ग्यासको निष्कासनको अनुपात सन् १९९० को बराबरी पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको थियो । तर सन् १९९७ मा जापानमा भएको बहुचर्चित क्योटो प्रोटोकल (Kyoto Protocol) मा यसलाई परिवर्तन गरी सन् २००८-२०१२ मा हरितगृह ग्यासको निष्कासन सन् १९९० को तुलनामा ५ प्रतिशत कममा पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ । ३७ औद्योगिक राष्ट्रहरू यो निर्णयमा सहमत भइसके पनि प्रमुख उत्सर्जक राष्ट्र संयुक्त राज्य अमेरिकाले (करिव ३६ प्रतिशत उत्सर्जन) हालसम्म सहमति नजनाएकोले यसको कार्यान्वयन हुने कुरामा शङ्का व्यक्त गरिन्छ ।

क्योटो प्रोटोकल (१९९७) मा हरितगृह ग्यास- कार्बन डाइअक्साइडको बढ्दो उत्सर्जनबाट हुने मौसम परिवर्तन तथा पृथ्वी तात्ले प्रकृया रोक्न १६० राष्ट्र त्यस्तो ग्यासको उत्सर्जन कटौती गर्न सहमत भएका छन् । यसको लागि कार्बनको मूल्य तोकेर सर्वसाधारण, उद्योग, संस्था तथा राष्ट्रहरूलाई यसको व्यापार गर्न दिने उपाय अगाडि ल्याइएको छ । यो औद्योगिक विकासबाट सिर्जित समस्याको समाधान बजारको किनबेचको क्षमताबाट गर्ने उपाय हो । क्योटो प्रोटोकलअनुसार निश्चित समयभित्र कार्बन डाइअक्साइडको उत्सर्जनमा तोकिएको कटौती गर्नु पर्ने हुन्छ । उद्योग व्यवसाय निर्वाध चलाउन कुनै पनि देश वा संस्थाले आफूसँग रहेको उत्सर्जन गर्न पाउने अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा किनबेच गर्न पाउँछन् । यो एक कठिन पद्धति हो जसमा तेल किनबेच गरेजस्तै बजारमा कार्बन किनबेच गर्न सकिने सोचाइ राखिएको छ । तर कार्बनको व्यापार त्यसलाई प्रयोग गरेको आधारमा नभई वायुमण्डलमा यसको उत्सर्जन रोक्ने सक्ने क्षमताबाट हुनेछ ।

कुनै देशले आफ्नो कार्बन डाइअक्साइड उत्सर्जन तोकिएको सीमाभित्र ल्याउन नसकेमा उसले अर्को समूह वा देशलाई उसको उत्सर्जन घटाउनलाई रकम तिर्न सक्नेछ । यसको लागि अपनाइएको संयुक्त कार्यान्वयन (Joint Implementation) प्रक्रियाअनुसार पहिलोले दोस्रोको कार्बन डाइअक्साइड घटाउने आयोजनाको लागि सहयोग गर्छ र बदलामा पहिलोले दोस्रोबाट कार्बन ऋण (Carbon Credit) पाउँछ । यसको लागि विकासशील देशमा स्वच्छ विकास संयन्त्र (Clean Development Mechanism) को व्यवस्था गर्न प्रस्तावित गरिएको छ जसअनुसार विकासशील देशले वातावरणीय स्वच्छतायुक्त दिगो विकासका लागि आफ्नो कार्बन उत्सर्जनको अधिकार बेचन सक्नेछन् । यी सबै व्यवस्थाहरू हाल छलफलकै क्रममा रहेका छन् । कार्बन उत्सर्जन गर्न पाउने अधिकार (उनीहरूको कार्बन सोसिन सक्ने क्षमताको आधारमा) किन्न सकेमा त्यसअनुरूप विकसित देशले कार्बन डाइअक्साइड उत्सर्जन गर्न पाउने हो ।

स्रोत: वातावरणीय न्याय शब्दावली (अधिकारी र घिमिरे २०५९) ।

